

Гетьман Юрій Хмельницький та його наступники у турецьких планах завоювання Центрально-Східної Європи (1676 - 1699 рр.)

Османська імперія, яка після завоювання Константинополя претендувала на спадщину римських і візантійських імператорів, у другій половині ХУП ст. переживала нелегкий час. Зважаючи на внутрішні проблеми, політична еліта імперії намагалась надати нового поштовху ідеї "священної війни з невірними", призупинивши тим самим кризові явища всередині країни. Антитурецький за своїм характером Андрусівський договір 1667 р. між Річчю Посполитою і Московською державою докорінно змінював розстановку сил у Східній Європі і був небезпечний для геополітичних планів Османської імперії і залежного від нього Кримського ханства, зважаючи на можливе об'єднання воєнної потуги двох тогочасних "супердержав".

У двох війнах з Польщею (1667-1672, 1673-1676) та однією з Московською державою і Лівобережною Гетьманщиною (1676-1681) турецький султан Мехмед IV здобув право поширення своєї протекції на Правобережну Україну. Слід відзначити, що одним з головних ідеологічних принципів зовнішньої політики мусульманських володарів від часу заснування імперії було положення - "те, що меч ісламу здобув від гяурів, вже ніколи не може бути добровільно віддане" [1]. Саме тому Висока Порта протягом останньої чверті XVII робила все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини Війська Запорозького під владу польського чи московського монархів.

Турецький уряд, виходячи з багатовікової практики підкорення завойованих територій, використав щодо Правобережної України два різних підходи у політичних засадах, які утверджували владу султана. У першому випадку Порта намагалась зберегти інститути української державності у вигляді Війська Запорозького на землях Київщини і Брацлавщини ("від Дніпра до Случі"), але з умовою визнання її протекторату. Другий різновид османської політики щодо підкорення правобережних земель опирався на введення прямого султанського управління, яке було впроваджене на Поділлі після Бучацького договору 1672 року.

Кам'янецький еялет, який був утворений відразу після Бучача і охоплював територію колишніх Подільського, Могилівського і частково Брацлавського й Уманського полків козацької України проіснував під султанською владою до 1699 р. Очолював новостворену турецьку провінцію бейлербей, який призначався із Стамбулу (у 1672-1675, 1677-1680 рр. на цій посаді перебував Халіл-паша, 1675-1677 - Ібрагім-паша, 1680-1682 - Ахмед-паша, 1682-1684 - Абдурахман-паша, 1684 - Махмуд, 1685-1686 - Мустафа, 1686-1688 - Гусейн-паша, 1688-1689 - Ахмед, 1689-1699 – Кахраман Мустафа). Еялет поділявся на чотири адміністративні одиниці (санджаки), яким в свою чергу, підпорядковувалися менші округи (нахії). Спочатку було утворено кам'янецький, барський і язловецький, а трохи згодом - меджибіжський

санджаки. У кожному з них нараховувалось від 3 до 8 нахій. Згідно з традиційною османською процедурою, започаткованою ще в XVI ст., першим етапом організації завойованої території став перепис місцевого населення. На подільських землях він був проведений турецькими чиновниками у середині 70-х рр. Вирішення економічних питань стало другим етапом "подільської" політики турків. Українські землі розподілялися між султанськими володіннями, маєтностями санджакбеїв і представниками військово-службової еліти (зіяметами і тіамарами). Трохи згодом підраховувались очікувані прибутки, які разом з привілейними листами на земельні наділи вносились до спеціальних щоденників (дефтерів). На початку 80-х рр. процес утвердження турецької адміністрації на Поділлі в основному завершився. Але в наступні роки (1683-1699) влада бейлербея, головним чином, обмежувалась невеликим районом навколо Кам'янця-Подільського, який блокували польські війська та підрозділи українських козаків. Про відносно мирне існування османської адміністрації на Поділлі, як відзначав польський історик Д. Колодзейчик, можна говорити лише у період з 1676 по 1683 рр [2].

Зовсім інша ситуація склалася на землях Київщини і Брацлавщини, які традиційно означувалися у тогочасних вітчизняних, польських і турецьких документах як "Україна" [3]. 9 вересня 1676 р. гетьман правобережного Війська Запорозького П. Дорошенко склав присягу на вірність московському цареві стольнику Г. Косачову. Через десять днів Дорошенко разом з 2000 козаками прибув до табору І. Самойловича і боярина Г. Ромодановського, де віддав лівобережному гетьману дві булави та інші клейноди прислані колись до нього султаном [4]. Звістка про "зраду" Дорошенка, дійшовши до Стамбулу, викликала у турецьких колах велике обурення. Один із турецьких літописців писав, що "цей пройдисвіт, що леліав у своєму серці безстыдність і зраду, віддався у підданство москалям, і віддав в їх руки Чигирин, столицю козацької землі" [5]. Але султан не думав зрікатися своїх претензій на Правобережну Україну, міжнародно-політичний статус якої мав визначатися Журавницьким договором 1676 р.* між Туреччиною і Польщею. Ще влітку 1676 р. Мехмед IV звільнив з в'язниці Ю.Хмельницького, а після офіційного зречення П.Дорошенка, проголосив його гетьманом і почав готуватися до походу на Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря.

Ю.Хмельницький отримав титул "князя малоруської України і вождя Війська Запорозького" (в інших документах він також виступає як "князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького", "князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького", "князь України", "князь Руський") [6]. Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатку і письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю.Хмельницького значно відрізнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалась постать кінного вершника з булавою у підсенній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і

надпис навколо - "Печать князівства Малоруського" [7]. Згодом вона невідомим чином перейшла до І.Самойловича, а той її "при собі затримав, не відсилаючи до В.Г. (великого государя - Т.Ч.), на якій погоня і князівство Малоруське зображено" [8].

13.II. 1676 р. Ю.Хмельницький, перебуваючи в Андріанополі, видав універсал, де закликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі [9]. Цей документ на Правобережну Україну мав відвезти призначений Хмельницьким наказний гетьман Є.Астаматій (Євстафій Гиковський, Остапатенко, Стоматенко). Прибувши на Правобережжя Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видає універсали від свого імені, де "по Горинь і Димер Україну описав обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув." Ю. Весною Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком був назначений Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Є. Астаматія у Немирів, який він хотів зробити своєю резиденцією (є відомості, що його сім'я протягом 1677-1678 рр. проживала у м.Ясси).

Незабаром, 29.VI.1677 р. Ю.Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвищем розсилає від імені Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення повинно підкорятися султану і його наміснику, а також "жити спокійно не побоюючись татарських набігів" (І?) [11]. На початку серпня турецьке військо підійшло і стало табором під стінами Чигириня. Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи приймали козаки Хмельницького участь в облозі невідомо – знаємо лише, що правобережний гетьман у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном. Військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і, особливо, Ю.Хмельницького. "Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова" - так описували відступ Хмельницького з України очевидці тих подій [12]. Крім того, повідомлялось, що правобережний гетьман знаходиться під постійним наглядом турків і не може приймати самостійних рішень.

Більш вдалим для Османської імперії був другий чигиринський похід (літо 1678). У червні Ю.Хмельницький в листі до Яна III Собеського з табору турецької армії під Бендерами вимагав: "...щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить..., ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмський підписав" [13]. До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення у Брацлавський полк. Представником Хмельницького у Туреччині тимчасово став Є.Астаматій. Султан підтримував

ці заходи українського гетьмана, але був дуже незадоволений, отримавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків, Хмельницький мав тільки "старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка (?), Апостола" з декількома сотнями людей¹⁴.

I.VII. полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24.VII. загін Ю.Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7.VIII. сотні Є.Астаматія і І.Яненка-Хмельницького "вогняними кулями місто (Чигирин - Т.Ч.) і замок запалили" [15]. Перед головним штурмом Чигирин турецьке командування на чолі з візирем Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І.Самойловича, а має намір лише вигнати із столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю.Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя. 23.VIII. в універсалі до жителів Канева "сарматський князь" наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І.Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська¹⁶. Такий же універсал був відправлений 12.IX. до жителів Черкас і всього населення "задніпровської" України.

"...Освідчуєм, як сьогобічним так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства Руського і владу...пана гетьмана нашого наказного думку свою призичити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці доброчинність" [17] - звертався Ю.Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто (живих залишилось біля двохсот жителів). Саме тому владі наказного гетьмана І.Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни і Жаботин.

Активізує свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман Є.Астаматій, який перед тим виконував дипломатичні завдання свого зверхника у Стамбулі. Відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він згідно окремих даних, відмовився визнавати протекцію турецького султана. В зв'язку з цим, у жовтні 1678 р. його було страчено за наказом Ю.Хмельницького у Немирові. У цей же час стратили полковника Вареницю, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце був призначений Г.Негребецький. Перебуваючи у Немирові, Хмельницький весь час нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини *. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка зтягувала повернення правобережних земель під управління київського гетьмана. Головним аргументом такої затримки з точки зору короля, було не вірне титулування Ю.Хмельницького. Зважаючи на протест Яна III, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому "писати неучтиві листи до польського короля" а також, щоб він не претендував на зайняття Білої Церкви і Наволочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія по розподілу території

[18]. Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю.Хмельницький був відкликаний до Стамбулу. Польський резидент повідомляв з турецької столиці, що даний період українському гетьману "дуже погано тут, навіть житла не має" [19]. Щоправда, згідно даних інших джерел, він у цей час перебував у Немирові [20]. На початку 1679 р. Хмельницький знову видає універсали до жителів українських міст і містечок. 1.ІІ. він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: "...не зичивши руїни місту вашому...нагадуєм, щоб взявши любов до нас, як пана свого дідичного, з поклоном і вірним підданством одізвилися" [21]. Правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Павлочі і Білої Церкви. "Грозиться, що ті сторони огнем і мечем знесе" - вже в котрий раз скаржився Ян Ш Собеський до Стамбулу [22]. Отримавши значну військову допомогу від татар, Ю.Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втікли, або були "зігнані" І.Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І.Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під Козельця і Носівки до Корсуня. 26.1. війська Ю.Хмельницького разом з загонами білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Відділи І.Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, Але 2.11. були розбиті під Лубнами. Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І.Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом року з Немирова на Лівобережжя ним висилались лише окремі загони для переселення людей і "підпалення лівобережних українських містечок" [23].

На жаль, досить обмеженою є джерельна база про діяльність Ю.Хмельницького у 1680-1681 рр. Відомо, що у квітні 1680 р. він знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував польському королеві війною [24]. У червні того ж року на службу до Речі Посполитої перейшли дві корогви мультанів, що перед тим знаходились у військах Хмельницького [25]. 9.VI. 1681 р. С.Куницький повідомляв, що у Немирові вже управляв "намісник" Хмельницького Тарашенко (Тарасенко), який у цей час затримав якогось польського капітана [26].

Отже, не викликає сумніву той факт, що десь на початку літа Ю.Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, по дорозі до Стамбулу він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті (свідчення С.Величка про повернення Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. поки не підтверджуються документальними джерелами) [27].

Після відібрання у Ю.Хмельницького "князівства", турецький султан призначив Правобережну Україну до володінь молдавського господаря Г.Дуки (VI. 1681). Дії Магомеда IV ще раз підтверджували тверді наміри Порти щодо утвердження її впливу у даному регіоні Східної Європи. З іншого боку, такі заходи турецького уряду засвідчували визнання державної автономії більшої

частини правобережних земель. Адже обов'язком "господаря Молдавських і України" (так йменувався Г.Дука) перед султаном було лише надання певної кількості військ для турецької армії та успішна колонізація краю [28]. Отримавши Правобережну Україну, господар звернувся до традиційних форм по управлінню регіоном, призначивши від свого імені наказним гетьманом Я.Драгинича. "Вчора підтверджено господаря на панстві, віддано йому Україну, щоб під його урядом була; має вислати господар до Немирова гетьмана... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цезарські при одібранні нового Панства, за звичаєм турецьким" [29] (підкр. Авт.) - повідомляв О.Балабан у листі від 26.VI. 1681 р. до Варшави. Наприкінці липня того ж року Г.Дука отримав привілеї і "кафтан" від султана на підтвердження володіння правобережною частиною України [30].

Невдовзі наказний гетьман Я.Драгинич призначив полковників у Білоцерківський (за деякими повідомленнями ним став С.Куницький), Корсунський (І.Губар-Бершадський), Чигиринський (Уманець) полки [31]. Активна колонізаційна діяльність Дуки була не до вподоби польському королю. 14.X. 1681 р. Ян III у листі до свого московського посла говорив, що з допомогою молдавського господаря турки завоюють спочатку українські землі Речі Посполитої, згодом "наш слав'янський світ, а потім Європу" [32].

Г.Дука оголосив про заснування багаторічних "слобід", у зв'язку з чим, за висловом М. Костомарова, народ "посунув натовпом" на Правобережну Україну [33]. Люди, головним чином, приходили з Лівобережжя. На гнівні листи І.Самойловича, з вимогою не переманювати його підданих, Дука відповідав, що він тільки переводить людей на попереднє місце проживання. Господар аргументував це тим, що за Бахчисарайським договором 1681 р.* українці, які були виведені Самойловичем з Правобережжя у попередні роки, вже стали підданими турецького султана.

Не можемо погодитись з твердженням деяких істориків про те, що правління Г. Дуки на Правобережній Україні зводилось лише до "формального доповнення титула господаря" [34]. Адже, саме у 1681-1683 рр., після довголітніх війн тут поступово почав відроджуватися притаманний цим землям суспільно-економічний устрій. Відроджене правобережне козацтво набравши сили, у кінці

1683 р. скидає Я.Драгинича з гетьманства. У перших місяцях 1684 р. Дука скаржився султану, що козаки відібрали у нього "Поділля і Україну" [35].

Через деякий час, влітку 1684 р., Порта проголосила новим гетьманом "турецької" частини Правобережної України козацького полковника Т. Сулименка (Сулимку) [36]. Перед цим полковник Сулименко підкорявся "польському" гетьману С.Куницькому. У грудні 1683 р. під час походу на Молдавію, він був захоплений у полон і визнав протекцію турецького султана. Витіснення з Правобережжя Дуки та його намісника у Немирові Драгинича було значною втратою для Османської імперії. Тому найголовнішим завданням новопроголошеного гетьмана Т.Сулименка стало відвоювання Немирова, який

з огляду на вдале географічне розташування, був важливим стратегічним центром Правобережжя [37]. У листопаді 1684 р. Сулименко разом з татарськими військами сина хана Селім-Гірея I біля трьох тижнів намагався відбити немирівську фортецю у гетьмана А.Могили [38]. Одночасно "турецький" гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на основі того, що султан надав йому право володіти Правобережною Україною. Деякі правобережні села і містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, визнавали зверхність Т.Сулименка [39]. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання якому гетьману слід підкорятися. Однак Сулименко, незважаючи на допомогу татар, так і не зміг оволодіти Немировим.

У 1685 р. загони Сулименка знову робили спроби оволодіти правобережною козацькою столицею, а також іншим центром козацького устрою - Брацлавом. Але, восени вони були розбиті військами Могили у Ягорлику. Більшість козаків, які підкорялися Т.Сулименку перейшли на бік Могили, віддавши йому "корогви, бубни та інші клейноди турецькі" [40]. Сам "турецький" гетьман був схоплений і відправлений до польського короля.

Ця поразка не зупинила турків. Вони доручили татарському солтан-калізі "в Немирові замість Сулименки Самченка осадити" [41]. Ханський син дав у допомогу новому гетьману Самченку декілька тисяч своїх людей і наказав взяти правобережну столицю. Але ця військова акція також закінчилась невдало. За оцінкою історика Б.Крупницького, деструктивна діяльність гетьманів Т.Сулименка і Самченка у середині 80-х рр. звела нанівець попередні зусилля Г.Дуки у справі колонізації правобережних земель [42]. Після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Магомед IV віддає ініціативу у вирішенні долі Правобережної України у руки татарських ханів.

Таким чином слід відзначити, що геополітичні інтереси Туреччини полягали в тому, щоб ослабити міжнародні позиції урядів Польщі та Росії і не давати їм змоги виступити "єдиним фронтом" проти османських планів завоювання європейського регіону. Задля цього Магомеду IV необхідно було стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні, якій відводилась роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порта намагалась підтримувати інститути Війська Запорозького ("князівство" Ю.Хмельницького у 1677 - 1681 рр., гетьманства Г.Дуки, Т.Сулименки та Самченка у 1681 - 1685 рр.) на землях Київщини і Брацлавщини, а на Західному Поділлі вводила пряме султанське управління (1672-1699 рр.).

Бібліографічні посилання:

1. Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji. 1674 - 1679. - Wrocław. 1976. - S. 12.
2. Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. - Warszawa, 1994. - S. 133-208; Наумов Е.Н. Юго-Восточная Европа // История Европы. - Т.3. - М., 1993. - С.260; Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля

- 1672-1699 pp. // Український археологічний щорічник. - Вип.1. - Т.4. - К.,1992. - С.114; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережжю України (остання чверть ХУІІ ст.) - К.,1996. - С.35-41.
3. Чухліб Т.В. Руїна Правобережної України // Історія України: нове бачення - К.,1995. - Т.1.-С.254.
4. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России (далі - АЮЗР) – СПб. 1883. – Т.12. – С.751-752.
5. Collectanea z dziejopisow tureckich rzeczy do historii polskiej służących. - Warszawa, 1825. -Т.2.-S.123.
- * Цей договір був укладений 17.X.1676 р. у м.Журавно. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату (Бучацький договір 1672 р.). Текст Журавненського договору складався з восьми статей. Територіальний спір між Річчю Посполитою і Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада розповсюджувалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської і паволоцької фортець). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося у початковому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами
6. Акты относящиеся к истории Западной России (далі - АЗР). - СПбД853. - Т.5. - С. 152; Музей національний ім. кн. Чарторийських у Кракові, Відділ Рукописів (далі -Чарт.) - Теки Нарушевича (далі - ТН). - Ф.175. - №10. - Арк.97.
7. Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielnicznko (Kniaze kozacki). 1640 - 1679. - Poznań, 1919. -S. 124.
8. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. - М.,1858. - 4.1. - С.304.
9. Бібліотека Польської Академії Науку Курніку (далі - Курн.) - Ф.387. - Арк.8: Чарт. - ТН.- Ф.175.-№12. - Арк. 103-104.
10. Źródła do poselstwa Jana Gninskiego do Turcyi w latach 1677-1678. - Warszawa, 1907. - S. 10.
11. Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф.210. - Оп.12. - №958. - Арк.613-619; Заруба В.Н. Украинское казацкое войско в борьбе с турецкой агрессией (последняя четверть ХУІІ в.) - ХарьковД993). - С.34.
12. Źródła do poselstwa Jana Gninskiego... - S.246.
13. Архів головний актів давніх у Варшаві (далі - АГАД). - Ф.Архів Радзавілів (далі - АР). -ВідП.-№1657.
14. Źródła do poselstwa Jana Gninskiego... - S.364.
15. Ibid. - S.370.
16. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники... - 4.1. - С.276.
17. АЗР. -Т.5. -С. 151-152.
- *Після тривалих польсько-турецьких переговорів у 1677-1678 pp. султан підписав т. зв. Константинопольський трактат (7.IY.1678 р.). Власне це була ратифікація Журавницького договору. Але шостий пункт, який торкався "українського питання" змінювався. Тепер "Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею". Обидві "високі сторони" брали на себе зобов'язання призначити комісарів для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося у 1680 р.
18. АГАД. - Ф.Архів Замойських (далі - АЗ). - №3037. - Арк.327-328.
19. Чарт. - ТН. - Ф.176. - №140. - Арк.611.
20. Костомаров Н.Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. - СПбД905. - Т.15. - С.331; Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. - К.,1994. - С.249; Чухліб Т.В.Козацький устрій... - С.39.
21. АЗР. - Т.5. - С. 156-157; Rawita-Gawronski F. Op.sit. - S. 137.
22. АГАД. - Ф.АЗ. - №3053. - Арк.270-271; Чарт. - ТН. - Ф.177. - Арк.953-954.

- 23.РДАДА. - Ф.229. - Оп.13. -№93. - Арк.49.
24. АГАД. - Ф.АР. - ВідЛП. - Кн.15. - №109.
25. Там само. - №118; *Documente privitoare la istoria Romanilor*. - Supl.II. - Vol.2. - Paris. - Bucuresti, 1900.-S. 129.
26. Бібліотека Ягеллонського університету у Кракові, Відділ рукописів (далі -Ягеллон.) -Ф.1151. - С.76; *Dokumente privitoare...* - Vol.2. - S.132.
27. Величко С.В. Літопис. - К.,1991. - Т.2. - С.302; Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись. - Львов,1874. -Т.1. -С.576; Антонович В.Б., БецВ. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К,1883. - С.34.
28. Ягелон. -Ф.1151. -С. 12.;
29. Ягелон. - Ф.1151. - Арк.18.
30. Jorga N. *Sobieski et les Roumains 1683-1696*. - Paris, 1993. - S.7.
31. АГАД. - Ф.А3. - №3053. - С.278-286; Костомаров Н.И. Указ.соч. - Т.15. - С.622-626; Gajecy G. *The Cossack Administration of the Hetmanate*. - Cambridge, 1978. - Vol.2. - P.597,619.
32. АГАД. - Ф.А3. - №3053. - С.297-298.
33. Центральний Державний історичний архів України у Києві. - Ф.1392. - Оп.1. № Арк.1-3; Величко С.В. Вказ.праця. - Т.2. - С.289.; Костомаров Н.И. Указ.соч. - Т.15. - С.622.
- * 3.1.1681 р. між Туреччиною і Московською державою був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана і кримського хана: "...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру". Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що "у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими". Остаточний турецький варіант договору ратифікований султаном у Константинополі (IV. 1682) Він вже не згадував про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною.
34. Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в. - К., 1899. - С.243; Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. - Кишинев, 1964. - С.342.
35. Чарт - ТН. - Ф.180. - №136. - Арк.527.
36. Там само. - Ф.2728/Ш. - Арк. 17-19.
37. Чухліб Т. Немирів - гетьманська столиця Правобережної України в останній чверті XVII - на початку ХУІІІ ст. // Актуальні проблеми розвитку міст. - Рівне.,1993. - С. 112-114.
- 38.Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові (далі - ПАН Краків). - Ф.967. - Арк.292.
39. Там само. - Ф.2728ЛШ. - Арк. 18; Zaluski A. *Epistolae MstorikuM-familiarium*. - Brunsbergs,1711. -Т.І. -S.881; Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683-1688 рр.//Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Прага, 1942. - Вип.4. - С.12.
40. ПАН Краків. - Ф.1855. - Арк.252-253; Ф.645. - №44.
41. Там само. - Ф.645. - №51; №52.
42. Крупницький Б. Вказ.праця. - С.13.